УДК 347.7
І. Б. Жиляєв
Інститут вищої освіти Національної академії педагогічних наук України,
м.Київ, Україна

Забезпечення інтелектуальних прав в умовах відкритої науки

1. Стрімке збільшення науково-технічної інформації (Scientific and Technical Information, STI), яке відбулось протягом XX-XXI століть було реакцією науки та досліджень (Science and Research, S&R) на завдання соціально-економічного розвитку, забезпечення її вирішальної ролі та місця у цьому розвитку. Традиційно результат наукових досліджень (scientific result, SR) отримує статус об'єктів інтелектуальних прав – авторських прав та прав інтелектуальної власності. В суспільстві сформувались три основних види поглядів на SR:

i) суспільне благо (public good);

ii) приватне благо (private good);

iii) гібридне благо (hybrid good). Відповідно від належності SR до конкретного виду благ встановлювались економічні підходи комерціалізації та відкритості SR.

2. На межі цих століть визнання SR переважно приватним благом із застосуванням до них комерційних підходів, слало об'єктом суспільної критики. У значному ступені критику ініціювало поширення запровадження комерційних відносин до об'єктів авторського права, що застосовувались провідними видавцями наукової літератури, особливо – наукових журналів. Окрім того, практика обмеженого (комерційного) доступу до SR, перш за все – тих, що оформлено як наукові статті у періодичних виданнях, «підривалась» появою електронних видань, стрімким розвитком електронних наукових комунікацій.

3. Зазначене призвело до формування трьох глобальних S&R-політик, які формувались на ринкових, квазіринкових та неринкових засадах. Основою двох останніх видів S&R-політик стала концепція відкритої науки (OpenScience, OS). ЮНЕСКО визнає OS як рамкову концепцію, «яка поєднує різні рухи та практики, спрямовані на те, щоб зробити наукові знання, методи, дані та факти відкритими та доступними для всіх, розширити наукове співробітництво та обмін інформацією на користь науки та суспільства та

© І.Б.Жиляєв, 2021

відкрити процес створення та розповсюдження наукових знань серед соціальних суб'єктів, які не входять до інституціоналізованої наукової спільноти. OS встановлює нову парадигму наукової діяльності, яка заснована на прозорості, обміні інформацією і співробітництві, яка відкриває доступ до всіх результатів досліджень та забезпечує впровадження нових методів проведення і оцінки досліджень і залучення соціальних суб'єктів, які знаходяться за межами наукового співтовариства до створення знань і їх використання для прийняття рішень і розробки політики» [1].

4. Концепція OS стала невід'ємною частиною офіційної європейської S&R-політики, які зафіксовано у європейських програмах Horizon 2020 та Horizon Europa. ЇЇ практичне використання фактично призвело до перегляду багатьох законодавчих норм та поточних практик, як самої S&R-політики, так й діяльності дослідників. В якості нових норм, пов'язаних із суттєвими змінами інтелектуальних прав дослідників можна назвати запровадження інструментів відкритих ліцензій Creative Commons, журналів відкритого доступу Open Access Journals пізних категорій, депозитаріїв відкритого доступу Open Access Repository тощо. Сама S&R-політика на основі концепції OS значно розширила коло ключових суб'єктів наукової діяльності (Open Scienceactors), у складі:

i) дослідників;

ii) керівників науково-дослідних установ;

iii) працівників освіти (в тому числі викладачі університетів, експерти з наукової етики, члени професійних товариств та новатори, що працюють в приватному секторі тощо;

iv) вчених - інформатиків (включаючи бібліотекарів та вчених комп'ютерних наук);

v) розробників програмного забезпечення, програмістів, виробників контенту, новаторів, інженерів та всіх, які приймають участь у колективній науковій творчості;

vi) правників, законодавців, суддів та державних службовців, які надають послуги, що забезпечують безперебійне функціонування правового забезпечення практик відкритої науки;

vii) видавників, редакторів та керівників професійних товариств, які забезпечують видавничу діяльність на основі OS-моделей;

viii) технічного персоналу OS-інфраструктури;

© І.Б.Жиляєв, 2021

іх) фінансистів досліджень;

х) політиків, суспільні структури та громади, які забезпечують OS-політику;

хі) користувачів та широку громадськість, що зокрема оцінюють отримані наукові результати [1].

Безумовно зазначене розширення потребує вдосконалення законодавчого регулювання, пов'язаного із забезпеченням компетенцій зазначених груп осіб, але, безперечно, у першу чергу інтелектуальних прав самих дослідників, які створюють наукові результати (продукти).

Значні зміни також відбулись у практиці взаємодії дослідників, що публікуються у наукових журналах та розміщуються у OS - репозиторіях, пов'язаних із регламентацією застосування Кодексів етики наукових публікацій (Code of ethics of scientific publications), на основі яких формується редакційна політика OS-журналів, запровадження практик рецензування та подальшого доопрацювання наукових статей, розміщення їх е-препринтів (зокрема проблеми, пов'язані із взаємозв'язком статей та препринтів), плата за публікацію в OS-журналі Article Processing Charge, що є основою бізнес-моделі приблизно третини цих журналів тощо.

5. Фактично уточнення цілей та завдань європейської та національних S&R-політики, розширення системи суб'єктів та об'єктів цієї політики потребує її термінової інституціоналізації – як модернізації законодавчої бази здійснення цієї політики, так й забезпечення неформальних практик її реалізації в конкретних сегментах виробництва наукового знання.

Керуючись практикою виконання європейської програми Horizon 2020 та розпочаткуванням нової програми Horizon Europa Європейська Комісія оголосила наприкінці 2020 року про розбудову Нового європейського дослідницького простору для досліджень та інновацій (Anew European Research Areafor Research and Innovation) [4]. В контексті проведення європейської OS-політики по-перше зазначається успішність ініційованої у 2015 році Європейської хмари відкритих наук (European Open Science Cloud, EOSC). Передбачається, що у середньостроковій перспективі EOSC переросте у надійний дослідницький та інноваційний простір даних та платформу послуг у Європі, яка буде повністю поєднана із галузевими просторами даних. По-друге, передбачається запровадити нові бізнес-моделі забезпечення прав дослідників

© І.Б.Жиляєв, 2021

або наукових установ ділитися публічно результатами досліджень – у рамках Horizon Europe буде сформовано видавничу всіх досліджень, що фінансуються державою, в єдиний європейський простір даних. По-третє, зазначаючи вади існуючої системи оцінки досліджень, яка в основному базується на факторах впливу, пов'язаних із конкретними журналами, де публікуються їх результати, пропонується розробити нові моделі для стимулювання ділитися результатами та заохочення спільних та міждисциплінарних досліджень.

На жаль, Україна в цьому напрямі значно відстає від європейської практики – завдання щодо формування системної S&R-політики на основі відкритого доступу офіційно поставлено лише у 2021 році відповідними планами дій уряду та МОН [2,3].

Висновок:

Україна має терміново сформувати системну S&R-політику на основі відкритого доступу, гармонізувавши її з відповідною європейською, переглянути законодавчу базу, яка орієнтується виключно на забезпечення обов'язків дослідників використовувати практики закритого доступу. Зазначене має сприяти формуванню нового змісту інтелектуальних прав дослідників, розвитку національного S&R-сегменту.

Список використаних джерел:

1. First draft of the UNESCO Recommendation on Open Science. UNESCO, 2020. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374837

2. План дій із впровадження Ініціативи "Партнерство "Відкритий Уряд" у 2021-2022 роках :розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.02.2021 № 149-р https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/149-2021-%D1%80#Text

3. Дорожня карта з інтеграції науково-інноваційної системи України до європейського дослідницького простору : Наказ Міністерства освіти і науки України від 10.02.2021 № 167 https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/02/12/edp-nakaz.pdf

4. EUROPEAN COMMISSION (30.9.2020) COM(2020) 628 final. A new ERA for Research and Innovation.{SWD(2020) 214 final} https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2020:628:FIN

Цей матеріал був поданий до IV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Створення, охорона, захист і комерціалізація об'єктів права інтелектуальної власності», що відбулася 22.04.2021 та був розміщений в рамках цієї конференції для ширшого ознайомлення за погодженням з автором

© І.Б.Жиляєв, 2021